

УДК 811.111'255.4(045)

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ТЕОРІЇ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ: СИМПТОМИ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМИ

Павленко О. Г.

Маріупольський державний університет

У статті окреслено сучасні тенденції становлення і розвитку художнього перекладу, аргументовано мотиви переакцентації дослідницьких поглядів на вивчення зазначеного феномену, висвітлено основні індекси перекладацької парадигми в контексті інтердисциплінарності.

Ключові слова: тотальний переклад, метамова, семіопереклад, інтерсеміотичний переклад, інтеркультурна / інтракультурна комунікація.

Павленко Е. Г. Современные тенденции в теории художественного перевода: симптомы переориентации коммуникативной парадигмы. В статье рассматриваются современные тенденции становления и развития художественного перевода, обосновываются мотивы переакцентации научных подходов к его изучению, выявлены основные индексы идентификации переводческой парадигмы в контексте интердисциплинарности.

Ключевые слова: тотальный перевод, метаязык, семиоперевод, интерсемиотический перевод, интеркультурная / интракультурная коммуникация.

Pavlenko O. H. New tendencies in the theory of artistic translation: the signs of the reorientation of the communicative paradigm. The article highlights modern trends in the formation and development of artistic translation, reveals the reasons of reaccentuation of scientific approaches to its study as well as recognizes the basic indices to identify the translation paradigm in the context of interdisciplinarity.

The scientific priorities formed and summed up by the world literary comparative studies emphasize the importance of influences and analogies, genres and forms, motives and types. It proves to reveal the necessity not only to understand the interethnic relations of particular literatures, influences or borrowings between two or more national traditions, but also to comprehend the processes of global cross-literary and international diffusion actualizing the alternative aspects of artistic translation studies.

The semiotic competence of an interpreter is mainly based on skillful orientation in three dimensions of the text: syntactic, semantic and pragmatic and is identified in two directions: intercultural (inter-literary) communication carried out on the verge of contact between two semiotic spaces and intracultural (inter-artistic) that proves to be available within the semiosphere of the same culture.

Furthermore, the introduction of the concepts of translation into the widest context of cultural analysis gives grounds to state that the latter is a vivid testimony to the formal coexistence of static and dynamic issues. According to P. Torop, the first notion is determined as the certain (direct) process of translation of the target text, i.e. from the language into the language which is understood as a relatively clear activity under the formalized rules. Dynamic components due to their difference / multiplicity of perception involve a certain degree of uncertainty and are recognised as the "introduction" of the same text into the sphere of another culture.

Key words: total translation, metalanguage, semiotics, intersemiotic translation, intercultural / intracultural communication.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Сучасні перекладознавчі студії переконливо демонструють відкритість термінологічної парадигми, синтезованість та складність методологічних принципів і систем, тісний взаємозв'язок концептуальних підходів щодо розуміння, сприйняття та інтерпретації іншомовних художніх текстів. Охоплюючи широке коло питань – від загальних теорій порівняльного вивчення національних літератур, течій і стилів, створення типологій перекладів у розмаїтті їхніх методів, функцій і дій до окремих аспектів аналізу літературних явищ, перекладознавство вийшло на порубіжжя суміжних гуманітарних наук, розвиваючись у річищі загальносвітового наукового поступу, засвідчуючи трансформацію дослідницького канону і спонукаючи до оприявлення істотних аспектів існування художнього перекладу в новітній

системі координат. Поштовхом до цього стала переакцентація дослідницьких поглядів на природу художнього твору, що супроводжувалася формуванням досвіду зацікавленості мистецтвом слова на всіх його рівнях. З огляду на це особливої актуальності набуває потреба використання відповідних методологій, спроектованих на вивчення художнього перекладу, осмислення його унікальної природи як мистецького феномену не лише в контексті традиційно-усталених, апробованих численними мовознавчими, літературознавчими і філософськими дослідженнями поглядів, але й у комплексі власних характерологічних чинників, позначених новими досягненнями та відкриттями в царині теоретичного осмислення природи художньої творчості, формування нових, часом досить несподіваних, а іноді й суперечливих дослідницьких технік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Пошуки найбільш виправданої теоретико-методологічної бази дослідження перекладу постійно коливаються між традиційними принципами сприйняття та інтерпретації художнього твору й новітніми відкриттями переважно на перетині функціонально-комунікативних (Ю. Ванніков, М. Гарбовський, Р. Зорівчак, В. Коптілов, І. Корунець, Ж. Мунен, А. Нойберг, Г. Фермеєр, Ю. Хольц-Мянттярї, О. Швейцер, Т. Шмігер та ін.), дискурсивно орієнтованих (М. Бейкер, Б. Мейсон, М. Халідей, Дж. Хаус, Я. Хатим та ін.), дескриптивних теорій перекладу (Л. Венуті, Г. Турі, Г. Йегер, К. Норд, А. Честерман та ін.), філософії, культурології (А. Лефевр, С. Басснетт) тощо. Стрімке зростання наукового інтересу до питань, пов'язаних із вивченням художнього перекладу, підтверджується також виходом у світ нових монографій, навчальних посібників (Н. Галєєва, М. Іваницька, І. Ключанов, Л. Коломієць, М. Лановик, Т. Некряч, О. Ребрій, О. Тетеріна, Т. Шмігер та ін.), статей, які, попри полісистемність репрезентації цього феномену, визначають його «генеральну тему» (Д. Наливайко), окреслюючи останній як особливий «пласт» художніх творів, що мають свої характерні риси, типологічні властивості й закони функціонування.

Формулювання мети і завдань статті. Мета статті полягає в дослідженні художнього перекладу відповідно до сформованих та узагальнених сучасною гуманітаристикою тенденцій його становлення і розвитку, обґрунтуванні методологічної перспективи переакцентації дослідницьких поглядів щодо комунікативних та інтеграційних можливостей зазначеного феномену. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) виробити через комплекс мовознавчих і літературознавчих аргументацій загальну модель перекладу, акцентуючи на входженні в контекстуальний простір «Іншого»; 2) висвітлити поняття інтерсеміотичного перекладу (трансмутації); 3) визначити основні індекси ідентифікації перекладацької парадигми в контексті інтердисциплінарності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на багатотомову історію теоретичних рефлексій і дискусій про художній переклад як «високе мистецтво» (К. Чуковський) й усю складність у зв'язку із цим міждисциплінарних «переплетінь», беззаперечним залишається той факт, що об'єктом перекладу є мова і текст як «виразники духовної культури людини в суспільстві» [1, 105]. Загальноновизнані висновки щодо інтерпретативно перетворювальної природи художнього перекладу акцентують на компаративістських напрямках його вивчення. Порівняння, або ж «мислення паралелями», як інтелектуальна операція, або логічний метод – так само як дедукція чи індукція, за ствердженням чеського літературознавця і перекладача З. Хрбата, ніколи не були привілеєм лише компаративістики, вони слугували також різним галузям знань, представники яких вірили, що найправдивіший шлях до пізнання «себе» лежить через пізнання «іншого» [9]. Отже, порівняння як універсальний дослідницький прийом, який є засад-

ничим для порівняльно-історичної, типологічної та зіставної компаративістики, дає змогу не тільки удосконалювати методіку аналізу оригінального й цільового текстів, але й більш чітко виявляти дотичні лінії аналізованих об'єктів у процесі перекладу.

Наукові пріоритети, сформовані й узагальнені світовою літературною компаративістикою, наголошують на вивченні впливів та аналогій, течій та напрямів, жанрів та форм, мотивів, типів і тем, аналіз яких передбачає не тільки розуміння міжнародних стосунків окремих літератур, впливів чи запозичень між двома або кількома національними традиціями, а й осмислення процесів глобальної міжлітературної та міжнародної дифузії, що актуалізують альтернативні аспекти дослідження художнього перекладу. Виняткового значення при цьому набуває трактування перекладу як складного міжлітературного феномену, що слугує посередником у міжлітературному й міжкультурному спілкуванні, завдяки чому художні твори світового рівня послідовно вписуються в художній простір менш розвинутих, «периферійних» літератур, які впродовж тривалого часу залишалися на маргінесах або «ховалися під дахом» (Л. Грицик) інших, зокрема американської, англійської, французької, російської літератур [3, 6]. Залучення перекладу до наукових студій компаративістики уможливило осмислення досвіду «інших» мистецьких постатей, а також художніх текстів збагаченням їх новими сюжетами, темами, мотивами й формами.

Прагнення «надати голос Іншому» (Л. Грицик) активізує розвиток літературознавчої колоніальної і постколоніальної теорій (Е. Саїд, Г. Співак, Х. Тіффін, С. Дюрінг, А. Мукгерджі), мультикультуралізму (Г. Гейтс, Р. Броумлі, Х. Бхабха), курсу глобальних течій (С. Гантінгтон, П. Бергер, Ю. Габермас, І. Лімборський та ін.), вивчення «транстекстових фактів» (Ж. Женет, М. Фюмаролі, Д. Віко), «типології систем» (В. Брагінський, М. Конрад). Нові можливості для більш широкого наукового аналізу художніх текстів відкриваються також через апеляцію до інтерсеміотичного перекладу (трансмутації), а саме через академічну обраність семіотики («the academic establishment of semiotics»), що характеризує насамперед англо-американську традицію на межі 1980-х років. Упроваджене Р. Якобсоном, а згодом увиразнене Т. Томашкевіч, П. Торопом, Дж. Монако, Х. Діаз-Сінтасом, П. Оперо, Л. Кахір, Д. Пауер та іншими дослідниками поняття інтерсеміотичного перекладу, за основу якого правлять вихідні положення семіотики, містить у собі безсумнівний евристичний потенціал і методологічну перспективність, оптимально вписуючись у цілісну концептуальну систему компаративістських досліджень. Згідно із цією теорією, поняття перекладу використовується поза межами мовних процесів і виступає в ролі окремого випадку функціонування знакових систем. Інакше кажучи, переклад слугує «механізмом», «що оголює художню модель твору» (О. Довбуш) й дозволяє встановити її інваріантне значення усвідомленням інтерпре-

тативних можливостей вербального знака. Враховуючи це, Р. Якобсон виокремлює такі різновиди перекладу, як «внутрішньомовний» («перейменування»), «міжмовний» («власне переклад») та «міжсеміотичний», який розуміємо як інтерпретацію мовних знаків засобами невербальних знакових систем. Як механізм комунікативної трансформації, він діє в межах спільного з оригіналом семіотичного простору культури й завдяки методології семіотики, засадничою ідеєю якої є переклад на рівні не лише природної мови, а й на рівні «вторинних моделювальних систем» [11, 33].

За Р. Якобсоном, семіотична компетентність перекладача передусім базується на вмільому орієнтуванні у трьох вимірах тексту: синтаксичному, семантичному та прагматичному й «вибудовується» у двох напрямках: як *інтеркультурна* (міжлітературна) комунікація, здійснювана на межі двох семіотичних просторів, що контактують, та *інтракультурна* (міжмистецька), яка відбувається в межах семіосфери тієї самої культури. Це надає перекладачеві можливостей зосередитись на розгортанні моделі кожного тексту, оскільки природа його знаків завжди інтерпретативна, і саме ця їхня властивість відіграє визначальну роль у перекладі. З огляду на це доцільним є уведення в науковий обіг поняття «семіопереклад» («semiotranslation»), запропонованого Ч. Морісом, сутність якого полягає в тому, що осмислення тексту як «простору знакової реальності» утворює його «динамічну концепцію» й наголошує на його «відкритості для інтерпретації, й отже, для перекладу» [6, 130].

Підтримуючи цю думку, П. Тороп наголошував навіть на необхідності появи окремої дисципліни – семіотики перекладу (translation semiotics) [8], стверджуючи, що типологічний опис різних мов, культур, літератур передбачає багатий комплекс імовірних кодів, які постають для перекладача «джерелом декодування й перекодування» у межах можливої перекладності / неперекладності для досягнення бажаного ефекту, а саме «прийняттого», «допустимого» перекладу як складника компаративної семіотики.

Зіставлення першотвору з перекладом у цьому контексті відрізняється від лінгвістичного аналізу, який вкладається у вузькі рамки, оскільки компаративістика передбачає більш широкі параметри порівняльних досліджень, апелюючи до «глобального» розуміння тексту. Це означає, що, зіставляючи уявлення про різні літератури, не можна обмежитися тільки текстом – необхідно враховувати специфіку історичних, політичних, економічних умов, у яких розвивається культура різних народів, особливості ідейної позиції письменника, внутрішні монологи, представлені відповідно націленими міркуваннями автора, заміну характерологічних діалогів зовнішньо динамічними, підміну мотивації й тонкого зовнішнього вираження авторських інтенцій, що виступають об'єктом порівняльного аналізу. При цьому оформлення таких уявлень засноване на «об'єктивності соціокультурного розвитку, універсальності авторського голосу та його картини світу, на виокремленні особливої

читацької аудиторії, якій зрозумілі інтенції й ідеологія твору» [2, 233], а також можливості його входження в більш широкий простір світової культури. Керуючись цією думкою, І. Шайтанов стверджує, що «єдність світової культури <...> не передбачає відмови від національної, але скоріше бачиться в світлі старої латинської формули «єдність несхожого» (concordia discors)» [10, 133].

Доцільним з огляду на це є звернення до концепції тотального перекладу, сповідуваної П. Торопом, який, акцентуючи на необхідності врахування можливих потенцій різних видів перекладацького семіозису, пропонує включення до формату концепції тотального перекладу таких його різновидів, як *текстовий*, *метатекстовий*, *інтекстовий*, *інтертекстовий* та *екстратекстовий переклади* [8, 27], і водночас наголошує на глибинному осмисленні їхньої природи. Такі рефлексії, за переконанням дослідника, створюють підґрунтя для порівняння й типологізації як у межах однієї епохи, так і в різних темпоральних просторах, що є важливим для формування цілісних уявлень не тільки про процес перекладання та особливості тексту перекладу, а й функції перекладу в цільовій літературі.

Отже, *текстовий переклад*, що є перетворенням одного «цілого» тексту в інший, виступає своєрідним базисом для побудови моделі перекладацького процесу, при цьому емпіричним матеріалом для його аналізу є саме художній переклад. *Метатекстовий переклад* має більш широкі параметри вимірювання і тлумачиться як проникнення першотвору не в текст, а в іншу культуру у вигляді всієї «продукції метакомунікації»: статті про автора в енциклопедіях, підручниках, рецензії на переклад, реклама, публікації уривків тексту, цитати та ін. Сукупно ці метатексти формують своєрідний «образ» першотвору й постають його попереднім, додатковим читанням або перечитуванням. Це означає, що різні метатексти одного прототексту (першоджерела) відбивають природу літературної творчості, суспільного і культурного життя, літературної політики й тому мають бути досліджені компліментарно.

Інтекстовий та *інтертекстовий переклади* пов'язані з усвідомленням того, що «чистих» текстів у культурі практично не існує, оскільки автор, перекладач, відтак і читач мають рівні «можливості» текстової пам'яті. Це дає підстави для розуміння цих перекладів як таких, що визначають авторську стратегію щодо «маркованості/немаркованості, впізнаваності/непізнаваності, конкретності/неконкретності «чужих елементів» (цитат, парафраз, алюзій тощо) у тексті. *Екстратекстовий переклад* передбачає такі процеси перетворення, коли змінюється не тільки текст, але і його природа, що вимагає підключення різних параметрів для підвищення ступеня порівнюваності (зокрема, роман та екранізація), постаючи предметом дослідження семіотики. Водночас «тотальність» перекладу як його загальна універсальність розкривається через усвідомлення апріорних взаємозв'язків між процесами перекладання й розуміння з оперттям на міжмовний, внутрішньомовний, інтерсе-

міотичний, а також інтертекстовий, інтердискурсивний та інтермедіальний аспекти перекладу. Відповідно до цього будь-який процес перекладу безпосередньо пов'язаний із виникненням трансформацій між різними знаковими системами як на первинному рівні (мова), так і на рівні складніших вторинних знакових систем (література, мистецтво, театр, кіно тощо). Отже, онтологічна сутність концепції П. Торопа («Translation As Semiotics», 2008) пояснюється тим, що культура багато в чому працює як механізм перекладу, а власне медіація в культурі включає в себе як комунікацію, так і автокомунікацію [12].

Уведення понять перекладу й перекладання («translation and translating») в найширший контекст аналізу культури дає підстави констатувати, що саме ці поняття виступають яскравим свідченням «природності співіснування статичного та динамічного» [8, 14]. *Статичним*, за П. Торопом, є процес перекладу тексту з мови на мову, який розуміють як відносно чітку діяльність за майже формалізованими правилами, звідси *динамічним*, що через відмінність/множинність сприйняття передбачає певний ступінь невизначеності, є «входження» того ж тексту в сферу іншої культури. При цьому динамічність обов'язково передбачає *системність*, таким чином дозволяючи розширити застосування «процесуального» підходу, який об'єднує перекладознавчі, літературознавчі й культурологічні студії. Наголошуючи у зв'язку із цим на метамовних труднощах, обумовлених інтердисциплінарним характером перекладознавства, варто зазначити, що «труднощі семіотики випливають із розширення проблематики, досліджуваної за допомогою семіотичних методів і семіотичної метамови» [8, 17]. Це означає, що невідповідності в перекладі пов'язані саме з відмінностями в способах кодування: під час читання (перекладання) реципієнт чи автор іншомовної версії може асоціювати текст з іншими, ніж автор, позатекстовими структурами. Такі розбіжності найчіткіше простежуються в ситуації просторово-часової дистанції, коли оригінал і переклад перебувають у стані культурно-історичної й національної віддаленості. Тому сприйняття тексту крізь «схоплення» його структурних вимірів завжди передбачає його реконструкцію: з осягненням нових сегментів тексту на кожному його рівні надбудовуються нові значення, які моделюються й змінюються в проекції кожного окремого коду. Навіть у межах лінгвістичної форми художній текст пропонує різні репрезентації змісту, що в інтерсеміотичному вимірі набуває більшого виразнення: трансформується не лише текст – змінюється вся семіотична ситуація всередині текстового світу, в який він уводиться. Впровадження чужого семіозису, який знаходиться в стані неперекладності, до «материнського» тексту приводить останній у «стан збудження: предмет уваги переноситься з повідомлення на мову як таку й підкреслюється очевидна неоднорідність самого «материнського» тексту» [5, 67]. З огляду на це висунута Р. Якобсоном ідея «монтажного принципу» побудови та рецепції структури тексту (отже й відтво-

реного іншою мовою), згідно з якою первинний текст змінюється навіть структурно, перетворюючись на нове повідомлення, переводить наші уявлення про процес перекладу в більш загальну площину. Це передусім пов'язано з розумінням тексту як цілісної структури, наділеної функціональністю, інтенціональністю, смислом, мотивацією й самотождністю, зумовленими неоднорідною, а іноді й складною взаємодією всіх його компонентів. Саме це спричиняє непередбачувані його трансформації у процесі перекладу, коли, модифікуючись відповідно до «законів створення іншого, чужого» [5, 67], структура сигналізує про нову модель створення тексту. Така його реструктуризація дає підстави резюмувати, що цей текст вступив у взаємодію з «неоднорідною з ним свідомістю і в ході генерування нових смислів перебудував свою іманентну структуру» [5, 67].

Зважаючи на те, що кожна мистецька модель є не лише динамічною, а й віртуальною, її структура завжди залишається неосяжною і невловимою, що також ускладнює розуміння перекладу як об'єкта лінгвістичного й художньо-естетичного моделювання. По-перше, це пов'язано з неоднозначними, інколи контрверсійними інтерпретаціями перекладацького процесу, й звідси різними типами його реалізації, у тому числі точного, єдиного для всіх видів тексту перекладу (І. Ревзін, В. Розенцвейг), а також з абсолютизацією тези західних дослідників про те, що головним об'єктом вивчення в перекладознавстві має бути саме процес перекладу, а не перекладач з його соціокультурним досвідом, естетичними смаками й художньою інтуїцією, що, на нашу думку, є не завжди виправданим. По-друге, запропонувати універсальну модель процесу перекладу й на її основі висвітлити усі сторони перекладацької діяльності з їх подальшим відгуком у наукових студіях є дуже складним завданням.

Таким чином, виступаючи маніфестацією різних мов та літератур, кожен художній текст є складним механізмом, своєрідним «інформаційним генератором, що зберігає різноманітні коди й <...> здатний трансформувати отримані повідомлення і породжувати нові» [4, 90]. Це уможливило осмислення перекладу як певної «універсальної культурно-історичної процедури» [7] – ціннісно-світоглядної, методологічної й теоретико-пізнавальної.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Осмислення евристичного потенціалу художнього перекладу, вихід його за лінгвістичні межі в поле знаковості дозволяє досліджувати переклад в загальнокультурних вимірах, усвідомлювати останній як міжкультурний діалог, зустріч «свого» й «чужого», що здійснюється на перехресті естетичних, історичних, культурних традицій, соціальних перетворень і змін. Перспективою подальших досліджень вбачаємо аналіз художнього перекладу саме в такій предметній площині, залучаючи до цього чинники контексту. Це надає підстави акцентувати на внутрішній гетерогенності, багатомірності і багатоаспектності літературних явищ, динаміці їхнього розвитку, яка ще більше виразнюється засобами художнього перекладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. С. Перевод. Общие и лексические вопросы / В. С. Виноградов. – М. : Университет, 2004. – 240 с.
2. Гром'як Р. Т. Давне і сучасне: Вибрані статті з літературознавства / Р. Т. Гром'як. – Тернопіль : ЛПЛЕЯ, 1997. – 272 с.
3. Захід-Схід: основні тенденції розвитку сучасного порівняльного літературознавства : [антологія] / наук. проект; заг. ред. Л. Грицик. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2012. – 376 с.
4. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – Спб. : Искусство-СПб, 2000. – 704 с.
5. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. – Спб. : Академ. проект, 2002. – 544 с.
6. Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание». Знаки и действия // Семиотика. Антология / Ч. У. Моррис. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2001. – С. 129–143.
7. Роджеро А. Н. Герменевтика и научная рациональность (понимание как методологическая проблема культурно-исторических исследований) / А. Н. Роджеро // Труды семинара по герменевтике (Герменеус) : [сб. науч. тр.]. – Одесса : Принт Мастер, 1999. – Вып. 1. – С. 7–25.
8. Тороп П. Х. Тотальный перевод / П. Х. Тороп. – Тарту : Изд-во Тартуского ун-та, 1995. – 220 с.
9. Хрбата З. Зауваги до порівняння [Електронний ресурс] / Зденек Хрбата. – Режим доступу: <http://philology.knu.ua/php/3/4/antologia.pdf>.
10. Шайтанов И. О. Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур / И. О. Шайтанов // Вопросы литературы. – 2005. – № 6. – С. 133–138.
11. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода / Роман Якобсон // Лингвистические аспекты теории перевода : [хрестоматия] / сост. С. Т. Золян, К. Ш. Абрамян. – Ереван : Лингва, 2007. – С. 32–41.
12. Torop P. Towards the semiotics of translation / Peeter Torop // Semiotica. – Berlin ; New York, 2000. – № 3/4. – P. 597–609.